

Акынбекова А.У.

**ЧАГАТАЙ ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ ЭТИШТИН ӨЗГӨЧӨ
ФОРМАЛАРЫНДАГЫ ЖАЛПЫЛЫКТАР**

Акынбекова А.У.

**ОБЩНОСТИ В ОСОБЕННЫХ ФОРМАХ ГЛАГОЛОВ ЧАГАТАЙСКОГО И
КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКОВ**

A.U. Akynbekova

**THE GENERALITY IN THE SPECIAL FORMS OF OF VERBS
THE CHAGATAI AND THE KYRGYZ LANGUAGE**

УДК: 81/80

Бул макалада XV–XIX кылымдардын аралыгында түрк тилдүү мамлекеттердин баары эркин окуй алуусуна белгилүү даражада шарт түзгөн чагатай тилиндеги этиштин өзгөчө формалары кыргыз тили менен салыштырылып, андагы биримдиктер Алишер Навоинин чыгармаларынын мисалында иликтөөгө алынды. Анда этиштин өзгөчө формалары (чакчыл, атоочтук, кыймыл атоочторду уюштурган) мүчөлөрдүн колдонулушу, аткарган функциялары боюнча жалпылыктар белгиленди. Бул маселеге карата айрым окумуштуулардын көз караштары, сын, пикирлери да берилди. Жыйынтыгында биз өзүбүздүн тегиздиги жакшылап такташ үчүн, тарыхый коңшулардын да тарыхын жакшылап билишибиз абзел. Андыктан азыркы кыргыз тилинин материалдары тарыхый лингвистикалык фактылардын негизинде чагатай тили менен болгон жакындык, тектештик маселелери атайын изилдөөнүн объектисине алынышы зарыл деген корутундулар чыгарылды.

Негизги сөздөр: чагатай тили, чакчыл, атоочтук, кыймыл атооч, грамматика, мүчө, форма, вариант, созулма үндүү.

Объектом специального исследования необходимо взять материалы современного кыргызского языка на основе историко-лингвистических фактов. Следуя вышеуказанной цели, в данной статье отражено сравнение особенных форм глаголов чагатайского языка с кыргызским языком, которое дает свободное чтение всем тюркоязычным государствам XV–XIX веков, общности отмечены конкретными примерами. Даны научные взгляды ученых по данному вопросу. Автор, подытоживая мысль в своей статье, отмечает то, что прежде чем уточнить свои корни, нужно достаточно знать историю развития исторических соседей, поэтому можно сделать вывод о том, что материалы современного кыргызского языка: взаимосвязь с чагатайским языком, проблемы однокоренности, на основе фактов исторической лингвистики должны стать объектами специального исследования.

Ключевые слова: чагатайский язык, деепричастие, местоимение, глаголы движения, грамматика, морфема, форма, вариант.

The object of a special study is to take the materials of the modern Kyrgyz language on the basis of historical and linguistic facts. Following the above goal, this article reflects the comparison of the specific forms of the Chagatai language verbs with the Kyrgyz language, which gives free reading to all Turkic-speaking states of the XV–XIX centuries, commonalities are marked by concrete examples. Scientific views of scientists on this issue are given. The author, summarizing the idea in his

article, notes that before you clarify your roots, you need to know enough the history of the development of historical neighbors, so we can conclude that the materials of the modern Kyrgyz language: the relationship with the Chagatai language, the problems of unity, based on facts Historical linguistics should become objects of special research.

Key words: Chagatai language, gerund, pronoun, verbs of movement, grammar, morpheme, form, variant.

Кыргыз эли эгемендүү өнүгүүнүн алкагында өзүнө таандык менталитеттик көрөңгөлөрүн, баалуулуктарын терең жана ар тараптан изилдөөсү абзел. Ушул максатта Улуу Октябрь социалисттик революциясына чейин өз эне тилдеринин базасында адабий тил калыптануу деңгээлине көтөрүлө элек көптөгөн түрк тилдүү элдердин сабаттуу чөйрөсүндө адабий тил катары кызмат кылган чагатай тили менен кыргыз тилинин ортосундагы этиштин өзгөчө формаларынын колдонулушу боюнча жалпылыктар Алишер Навоинин чыгармасынын мисалдарынан негизинде иликтөөгө алынды.

Ошонун негизинде изилдөөгө алынган чагатай тили менен кыргыз адабий тилинин, жана анын говорлорунун ортосунда этиштин өзгөчө формалары боюнча жалпылыктар аныкталды. Алсак, кыргыз тилиндеги этиштин өзгөчө формалары морфологиялык бөтөнчөлүктөрүнө карата чакчыл, атоочтук, кыймыл атооч болуп бөлүнүшү чагатай тилине да мүнөздүү. Анда (чакчыл, атоочтук, кыймыл атоочторду уюштурган) мүчөлөрдүн колдонулушу, аткарган функциялары боюнча төмөнкүдөй жалпылыктар байкалат. Мисалы, чагатай тилинде чакчылдарды кыргыз тилиндегидей эле төмөнкүдөй мүчөлөр уюштурат: -а /-е,-у (й), -ып//и-п, -ганча//генче; -гыча//гиче; -ганы//гени; -галы//гели; -майың(ча)//-мейин(че).

Булардын -а/-е,-у (й) формасынан -а /-е мүчөлөрү үнсүздөр менен аяктаган уңгу этиштерге, -у [й] мүчөсү үндүү менен аяктагандар үчүн жалганып (al-a “ала”, kōg-e “көрө”, dē-y “дей”, oku-y “окуй”), алар төмөнкүдөй маанилерди берет:

1. Кыймыл-аракеттин формасын көрсөтүү үчүн: *ıtu a baı “кыйа кароо” (адабий мааниси: өлтүрө тургандай болуп кароо); yandura bër “жандыра берүү”; yaşura “жашыра, жашыруун”; yığlay kirdi dārām içre “ыйлай гаремдин ичине кирди.”*

2. Чакчылдын жуп колдонулуштары кайталануучу, улана берүүчү көнүмүш кыймыл-аракеттерди

түшүндүрөт: *bolur âsân bara bara müşkil* “оор бара-бара оңой болот”; *ıaıygu.Emi çeke çeke ıarıptur Bâbüir* “Бабур (сенин) кайгыңды тарта-тарта кармайтмыр”.

3. Негизги кыймылдын иштелиш ыгын билгизет: *so.Emızdın erişe yëttiler* “аркабыздан жете келишти.” *ëligini bendidin tüşüre çaptı* “(анын) колун билегинен түшүрө чантты”.

4. Негизги аракеттин чегин аныктайт: *andın toya içti* “андан тойо ичти”; *toya körsün seni* “сени тойо көрсүн”; *ay yüzü.Ëi körmedim bir kün üana* “(сенин) ай жүзүңдү бир күн кана көрбөдүм”.

5. Негизги кыймыл-аракеттин максатын жана себебин билгизет: *mene köre keldi* “мени көрө коюп келди”; *Taşkendde kışlay bardı* “Ташкентке кыштай барды”; *ıuş sala bardı* “куш сала барды.”

Ал эми чакчылдардын -ып // -ип// -п формасынын -ып, -ип түрү аягы үнсүз тыбыштар менен аяктаган этиштерге -п үндүүлөр менен аяктаган этиштерге жалганат: *al-ıp* “алып”, *kël-ıp* “келип”, *ıor-ıp* “чыгып”, *kör-ıp* “көрүп”, *asra-p* “асырап”, *dë-p* “деп”, *oıu-p* “окуп”, *yüü-p* “жүрүп”.

Бул формадагы чакчылдар төмөнкүдөй негизги маанилерде колдонулат:

1) Удаалаш кыймыл-аракетти билгизүү үчүн колдонулат. Мындай учурда чакчылдар аркылуу берилген кыймыл-аракеттердин жана негизги этиштин, чагы окшош же бири-бирин эрчиген чакта болот: *ôaoretni körüp, sevünüp, maıâadlarığa yëtip, atlardıñ tüşüp yüzlerini ayağığa sürttiler* “азиретми (Тумурду) көрүп, сүйүнүп, максаттарына жетип, аттарынан түшүп, жүздөрүн анын бутуна сунушту.”

2) Негизги этиштин кыймылынан мурун болгон кошумча кыймыл-аракетти билгизүү үчүн колдонулат: *Mehdi Sulüân Baysunğur Mirzâni.Ë ilgarnı başlap këlip bularnı.Ë üstigew turdılar* “Мехди Султан Байсунгур Мырзанын аскерин баптап келип, алардын каршысында турду.”

3) Чакчылдын -ып формасы бир нече этишти байланыштырат: *ôoştur bir tîre şâm-ı hecr ikki yar uçraşıp, tanışıp, birbirlerin müöket ıuçuşıp yiglaşip* “караңгы бир кечде эки жар учрашып, таанышып, бири-бирин бекем кучакташып, ыйлашып айрылуусу жакшыдыр.”

4) Негизги кыймылдын кээде ыгын, амалын билдирет: *ıç top bolup uruşu.Ëlar* “үч топ болуп урушула”.

5) Кыймыл-аркеттин кайталанышы чакчылдын кайталанышы менен берилет: *âzürde bolğanlar kaçıp kaçıp Baysunğur Mirzâğa kële başladılar* “жарадар болгондор качып-качып Байсунгур Мырзага келе башташты”.

Ал эми кыргыз адабий тилинде -гыча жана түндүк говорлордо -ганча// -гыча түрүндө колдонулуучу чакчыл мүчөлөр чагатай тилинде да ушул (-gıça /-güçe, -günça /-günçe) формаларда колдонулуп, чектөө катарында иштеле элек, иштелиши алдыда турган кыймылды негизги этиштин чеги катарында көрсөтөт, алдыда турган кыймылдын өзү болсо, келечекте иштелүүчү нерсе, болочок план катарында кабыл

алына тургандыгын билгизет: *ıılıç soğurgıça fıraat bolmadı* “кылыч сууругуча мүмкүнчүлүк болбоду”.

Кыргыз адабий тилине мүнөздүү -ганы формасындагы максат чакчыл этиштер чагатай тилинде өзбек, казак жана кыргыз тилинин айрым говорлорундагыдай -галы// -калы (алгалы) формасында кездешип, негизги кыймыл-аракеттин башталган жерин билдирет: *kö.Ëlüm ôazındır dilnevâzım bargalı* “көңүл жибитүүчүмө барганы көңүлүм капалуу”.

Б.М. Юнусалиев чакчылдын -галы формасы кыргыз тилинде айрыкча түштүк-батыш диалектисине мүнөздүү экендигин белгилеп, түндүк диалектинин кээ бир пункттарында да паралелдүү форма иретинде (-ганы, -галы) кездешерин айтып, буга Тянь-Шанда жашаган Тоголок Молдонун 1925-жылы жарыяланган «Кедейлерге насыят» аттуу чыгармасынан мисал келтирген («Кеңеш өкмөт чыккалы, Никелейди жыккалы») [8, 195]. Демек, кыргыз тилинин жана анын говорлорундагы чакчылдардын -ганы, -галы түрлөрүндө айтылышы түрк тилдери менен болгон тарыхый байланыштардын көрүнүштөрүнө кирет.

Зат атоочтун өзгөчөлүктөрүн алып жүрүүчү этиштин грамматикалык өзгөчө формаларынын дагы бири – атоочтуктар.

Чагатай жана кыргыз тилдеринин ортосунда атоочтуктардын берген грамматикалык маанилери жана уюштуруучу формалары боюнча жалпылык, бирдик күчтүү сезилет. Маселен, кыргыз тилиндегидей эле чагатай тилинде да атоочтуктар атоочтук жана этиштик касиетке ээ. Булардын атоочтук касиеттери сын атооч сыяктуу, заттын белгисин билдирип, аныктоочтук милдетти аткарышында: *yëti yaşar oğlı bar erdi* “жети жашар уулу бар эле”; *kögüşüg yer* “жолугушар жер”; *öter dünyâ* “өтгөн дүйнө”.

Ал эми этиштик касиети төмөнкүлөр:

1) Кыймыл-аракетти билгизет: *bu vilâyetler üâdimdin Türkke bola këlgen*. “бул областтар илгертен бери Түрктөргө караштуу болуп келген”.

2) Чак категориясына ээ. Маселен, чагатай тилинде атоочтуктун -ar /-er формасы кыргыз тилиндегидей эле (барар, угар, көрөр) келер чактык мааниде колдонулат: *aç-ar* “ачар”, *ak-ar* “агар”, *at-ar* “атар”, *bak-ar* “багар”.

Ал эми -ган// -ген мүчөлөрү атоочтуктун өткөн чак формасын уюштуруп, кыймыл-аракетти заттын белгиси катарында көрсөтөт. Атоочтуктун бул (-ган// -ген) формасы байыркы түрк тилинде -мыш формасы менен аралаш колдонулган. Кийинчерээк гана территориялык жагынан бөлүнүп турган түрк тилдеринин бир тобунда -кан, -ган, башка тобунда -мыш атоочтугу пайда болгон [4, 218]. Бирок түрк тилдеринин огуз тобуна мүнөздүү болгон атоочтуктун -мыш формасы чагатай тилинде өтө сейрек кездешип (*Nevrüz öz sırrını Bülbülğa aytışı* “Нооруз өз сырын булбулга айткан”; *ıudretinden ıılmamış iş yoı turur* “(Алланын) кудуреттен жаралбаган эч нерсе жок”), кыргыз тилиндегидей -ган// -ген түрү бир топ көп учурайт: *yaşın-ğan* “жашынган”, *tap-ıan* “тапкан”, *yat-ıan* “жаткан”, *kël-gen* “келген”, *ör-ken* “өркөн”, *evvel aytıança ayta alğım yoı* “алгач

айткандай айта албайм". 'andaú şier ayúandın ayt-
tağap uadşırarú "ушундай ыр айткандан, айтпаган
жакшыраак".

Азыркы кыргыз тилинде келер чактык формада колдонулуучу атоочтуктун байыркы -гылык (-гилик, -гулук, -гүлүк) формасы да чагатай тилинде кездешет. Мисалы: *kéygülük* "кийгилик", *yégülük* "жегилик", *úlgülüü iş* "кылгылык иш", *ger men öltürgülük* «өлтүргүлүк».

Бул -гулук// -гүлүк (-guluú// -gülük) мүчө морфологиялык составы жагынан -gu менен -luú морфемаларынын кошундусунан куралган татаал мүчө. Кыргыз тилинде -гулук// -гүлүк формасы азыркы этапта өнүмдүү эмес, калдык катарында аныктоочтук кээ бир сөз айкаштарынан кезигет: *Кылгылыкты кылып, кыл жип менен бууп. Көргүлүктү көрөсүң. Көзүң жамандыкты көргүлүк кылбасын* [1, 186]. Анын ордуна -а+турган конструкциясынын активдешип бараткан тенденциясы байкалат: *боло турган, кыла турган, ала турган*.

Чагатай тилинде атоочтуктун -ğuci/-güci формасы да этиштик уңгуга жалганышы аркылуу заттын белгиси катарында мурда дайыма болгон же келечекте иштелүүгө тийиш болгон келер чактык кыймыл-аракетти көрсөтөт. Бул мүчө сөз жасоочу -гу+чы мүчөсүнөн куралып, кыргыз адабий тилиндеги -оочу, -уучу мүчөсүнө туура келип, кыргыз тил илиминде атоочтуктун алгачкы формаларынын бири болуп белгиленип жүрөт [1, 181-б.]. Андыктан аталган мүчөнүн кыргыз тил илиминде созулма үндүүлөр менен келиши созулма үндүүлөр пайда болгондон кийинки өзгөргөн варианты болсо керек: *alır satıúıcı* "алып сатуучу", *kişver açıúıcı* "өлкө ачуучу, жеңүүчү".

Кыргыз тилинде атоочтуктун терс формасы -бас (-ба+с); мунун ичинен

-ба мүчөсү – этиштин таңгыч мүчөсү, ал эми -с келер чак атоочтугунун оң формасынын өзгөргөн түрү. Бул мүчөнүн башкы тыбышы чагатай тилинде [м] тыбышына өтүп өзбек тилиндегидей -mas/-mes болуп айтылат: *müstecâb olması (olmas-ı) anı.Æ* "анын кабыл болбосу"; *meyn emdi ağzıma almas dayâlim bardur* "шаарнты эми оозума албас ниетим бар".

Кыргыз адабий тилиндегидей эле изилденип жаткан чагатай тилинде кыймыл-аракеттин атын же кыймылдын процессин билдирген этиштин формасы – кыймыл атооч. Кыргыз тилинде кыймыл атоочтор -оо, -уу, -ыш, -мак, -май мүчөлөр аркылуу жасалат: *жыйноо, сүйлөө, жазуу, келүү, олтуруу*.

Биз изилдеп жаткан чагатай тилинде да бул мүчөнүн кыргыз тилине мүнөздүү болгон -мак варианты басымдуу колдонулат жана андан кийин көптүк, таандык жана жак, жөндөмө мүчөлөр жалганат: *her uğlamaını.Æ külmeki bar* "ар бир ыйдын артында күлмөк бар".

Жыйынтыктап айтканда жогоруда келтирилген фактылар чагатай тилиндеги этиштин өзгөчө формаларынын басымдуу бөлүгү азыркы кыргыз тили менен жалпылыкты түзөрүн далилдеп турат. Мунун себеби, грамматиканын составына багынган формалар узак убакыттар бою өзгөрүүсүз кала бериши менен түшүндүрүлөт.

Андыктан азыркы кыргыз тилинин материалдары тарыхый лингвистикалык фактылардын негизинде чагатай тили менен болгон жакындык, тектештик маселелери атайын изилдөөнүн объектисине алынышы зарыл.

Адабияттар:

1. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили (морфология). - Ф., 1980. -181-б.
2. Древнетюркский словарь. - Ленинград: Наука, 1969. - С. 288.
3. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. - Фрунзе., 1969.
4. Токтоналиев К., Жумалиев Ж. Байыркы кыргыз тили. - Б., 2017. - 216-б.
5. Самойлович Н.К. История литературного среднеазиатского Турецкого языка с сборнике Мир-Али-Шер. - Ленинград, 1928. - С. 223.
6. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общeturкские и межтюркские основы на буквы "Б". - М.: Наука, 1978. - С. 90.
7. Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. - Ф.: Илим, 1988. -172-б.
8. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. - М.: Советская энциклопедия, 1965. - С. 974.
9. Юнусалиев Б.М. Избранные труды. - Фрунзе. 1985. - С. 134.

Рецензент: к.филол.н., доцент Сатаева Г.С.